

ULUSAL PROGRAM VE TÜRKİYE'DE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ*

Erhan ÖRSELLİ**

Özet

Sosyal bilimler alanında en çok tartışılan konulardan biri hiç kuşkusuz düşünce özgürlüğü kavramıdır. Bunun da temel nedeni, toplumların gelişmişlik düzeylerinin düşünce özgürlüğünün güvence altına alınıp alınmaması sorusuyla doğrudan ilişkili olarak görülüp değerlendirilmesidir. Bu bağlamda, demokrasinin kurumsallaşmasının düşünce özgürlüğüne bağlı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Türkiye açısından konuyu değerlendirecek olursak, kavramın her açıdan önemli ve hatta kilit kavramlardan biri olduğunu söylemek olanaklıdır. Türkiye 1999'da Helsinki Zirvesinde aday ülke statüsünü elde ettikten sonra, Kopenhag siyasi kriterlerinin sağlanabilmesi için düşünce özgürlüğünün önündeki engellerin kaldırılması ve düşünce özgürlüğü alanının genişletilmesi gündemdeki yerini almıştır. Yol haritası olarak nitelendirilebilecek Katılım Ortaklığı Belgesi ve buna koşut hazırlanan Ulusal Program ilan edildikten sonra 2001 yılında üyelik kriterlerinin sağlanabilmesi için düşünce özgürlüğünü de düzenleyen anayasanın bazı maddelerinde değişiklikler olmuş ve bir dizi uyum yasaları çıkarılmıştır.

Bu çalışmada, 2001 yılında yapılan yasal düzenlemeler bağlamında, düşünce özgürlüğünün Türk hukuk sistemi içindeki yeri ve önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özgürlük, Düşünce Özgürlüğü, Anayasa Değişiklikleri, Ulusal Program.

Abstract

Certainly, the freedom of thought has been the most debatable subject in social sciences. The main reason of this is that the question of whether development level of society secures the freedom of thought or not has been evaluated directly. In this context, it is clearly stated that the institutionalizing democracy depends on the freedom of thought. For Turkey side, it is possible to say that this subject is an important in every aspect and even one of the key subjects. Having gained the membership status in Helsinki Summit of 1999, maintaining Copenhagen criteria's and removing the barriers into the freedom of thought and expanding the context of freedom of thought have dominate the agenda in Turkey. After accession part-

* Bu makale, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak kabul edilen "19 Mart 2001 Tarihli Ulusal Program ve Türkiye'de Düşünce Özgürlüğü" başlıklı çalışmanın güncellenmiş bir özetidir.

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

nership document as a map of way for integration and announcement of National Program prepared for the condition of document, some amendments of constitution has been made for the regulation of freedom of thought in order to successes of membership criteria's in 2001 and some adaptation laws have been issued. In this study, in context to legal regulation in 2001, the context and importance of freedom of thought in Turkish law system has been studied

Key Words: Freedom, The freedom of thought, Constitutional Amendments, National Program

Giriş

Günümüzde toplumların gelişmişlik düzeylerini değerlendirmede düşünce özgürlüğü kavramı temel alınmaktadır. Kant'ın da belirttiği gibi, “düşünce özgürlüğü tüm özgürlüklerin kalkanıdır.” Düşünce özgürlüğü sadece birey açısından değil, toplum açısından da önem arz etmektedir. Çünkü düşünce özgürlüğünün sağlanmasıyla toplum açısından önemli, yeni ve farklı fikirler ortaya çıkabilir. Bu sayede hatalı ve yanlış düşünceler sınanarak ortadan kaldırılabılır ve toplum açısından gelişme sağlanabilir.

Ayrıca, ülkelerin demokratikleşmesi ve özgürlük alanlarının genişletilmesi açısından da düşünce özgürlüğü kilit konumdadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, düşünce özgürlüğü son yıllarda Türkiye gündeminin ilk sıralarında yer almaktadır.

Uzun süredir Türkiye'nin demokratikleşmesi ve mevcut Anayasanın özgürleştirici bir duruma getirilmesi tartışılmaktadır. Bu tartışmaların alevlenmesinde Türkiye'nin 1999 Helsinki Zirvesi'nde “aday ülke statüsünü” elde etmiş olmasının da etkisi büyüktür. Zira zirveyi takiben Avrupa Birliği Konseyi, Türkiye'nin adaylık sürecinde izlemesi gereken “yol haritası” niteliğinde olan temelde Avrupa Birliği'nin Türkiye'den beklentilerini içeren “Katılım Ortaklığı Belgesi”ni açıklamış; buna koşut Türkiye 2001 yılında Ulusal Program hazırlayarak bu programda yapmayı hedeflediği düzenlemeleri sıralamıştır. Ulusal Programda düşünce özgürlüğü ile ilgili olarak yapılacak düzenlemeler siyasal kriterler bölümünde “düşünce ve ifade özgürlüğü” başlığında yer almış ve kısa ve orta vadede yapılması hedeflenen düzenlemeler sıralanmıştır. Ulusal programda belirtilen düzenlemeler çerçevesinde 2001 yılında Türkiye, 1982 Anayasasının bazı maddelerinde olduğu gibi düşünce özgürlüğünü düzenleyen maddelerinde de değişiklikler yapmıştır. Nitekim 17 Aralık 2004'te Türkiye ile tam üyelik müzakere sürecinin başlatılmasında düşünce özgürlüğünün sağlanmış olması argümanına özellikle vurgu yapılmıştır.

Bu çalışmada, düşünce özgürlüğü kavramının anlam ve kapsamı, Türk hukuk sistemi içindeki konumu ve Katılım Ortaklığı Belgesi-Ulusal Program ekseninde düşünce özgürlüğünün önemi ele alınıp irdelenmeye çalışılmaktadır.

1. Özgürlük Kavramı

Özgürlük olgusu siyasal düşünceler tarihinin en zengin ve en tartışmalı konularından birisidir (bkz. Fedayi, 1998: 707). Örneğin Schauer, özgürlük kelimesini tanımlamak için bugüne kadar yüzlerce cilt eser yazıldığını ifade etmektedir (2002: 159). Ancak özgürlük kavramının bugüne kadar birçok tanımı yapılmış olmasına karşın üzerinde herkesin uzlaşa sağladığı bir tanım henüz mevcut değildir (Kapani, 1981: 3). Konuyla ilgili literatür tarandığında kavramın değişik şekillerde tanımlandığı gözlemlenmektedir. Bunun temel nedeni, özgürlük kelimesine herkesin başka anlamlar yüklemesi, bunu algıladığı biçimde ortaya koyması ve özgürlüğün bir yaşam hali olup duygusal bir alana ilişkin olmasıdır (Öner, 1990: 1).

Genel bir kanaat ya da fikir sahibi olunması açısından aşağıda özgürlük kavramının bazı tanımlama girişim veya biçimlerine yer verilmektedir.

Özgürlük, kavram olarak serbestlik, bağımsızlık, irade, açık sözlülük, serbest düşünüş gibi anlamları içermektedir. Özgürlük kavramı ilk olarak Yunancada ifade edilmiş, latince “libertas” veya “liberalis” sözcükleri özgürlük anlamında kullanılmıştır (Kale, 1992: 753).

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlükte ise özgürlük şöyle tanımlanmıştır (TDK, 2005: 1557):

- “Herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu, serbestî.
- Her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi iradesine, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumu, hürriyet”.

Özgürlüğün ne kadar değişik anlamlar içerebileceğini Montesquieu 18. yüzyılda şu sözlerle dile getirmiştir: “Hiçbir kelime yok ki, özgürlük kelimesi kadar kendisine değişik anlamlar verilmiş ve düşüncelere çeşitli şekillerde yansımış olsun” (akt. Kapani, 1981: 5).

Hobbes ünlü Leviathan’ında özgürlüğü, “tam olarak engelleme olmaması demektir” şeklinde tanımlamakta ve engelleme kelimesini de “hareketin önündeki dışsal engeller” anlamında kullanmaktadır. Dolayısıyla Hob-

bes'un ifade ettiği özgürlük "dış engellerin yokluğudur" (Kılıoğlu, 1998: 690-691).

Özgürlük kişinin yapmak istediği bir şey konusunda insan yapısı veya insani müdahale ile değiştirilebilir herhangi bir sınırlama veya kısıtlama altında olmaması durumudur (Erdoğan, 2001: 77). Özgür olmak, başkaları tarafından müdahaleye maruz kalmamak, sınırlandırılmamak ya da genel olarak birey üzerinde böyle bir baskının, zorlamanın bulunmaması demektir (Şahin, 2008: 76).

Birey, seçebilen ve yaptığı bu seçime göre davranabilen bir varlıktır ki özgürlük kavramının temelinde "seçme ve eylem" bulunmaktadır (Öner, 1990: 6).

Özgürlük bireyin engellenmemesi, yapmak veya olmak istediği bir şey konusunda kısıtlanmaması ve dilediğini seçebilmesidir. Bu tanıma göre özgürlük üç ana unsur içermektedir: "Özne, Amaç, Engelleme veya kısıtlama olmaması" (Erdoğan, <http://www.liberal-dt.org.tr/at/merdoğan/at-me8.htm>).

Bu unsurları kısaca açıklamak gerekirse; özgürlüğün öznesi olabilmek için kişinin irade özgürlüğüne sahip olması yeterlidir. İrade özgürlüğüne sahip her fiili kişi özgürlüğün öznesi olabilir. Amaç bakımından da özgürlük sorunu bireyin bir şey yapmak veya olmak istediği zaman ortaya çıkar. Kısıtlanmamışlık unsuru ise, kişinin engellenmemesidir. Burada kastedilen doğal engeller değildir. İnsanlar bazen doğal engellerden dolayı yapmak istediklerini yapamayabilirler. Bu gibi durumlarda özgürlükten söz edilemez. Çünkü bunlar insan iradesinin eseri değildirler. İnsan-doğa ilişkilerinde özgürlük, insanın doğa karşısında edilgin olmamasıdır. Bireyin doğaya aykırı davranamayacağına göre doğaya uyumlu bir özgürlük söz konusu olmaktadır (Şenel, 1998: 47).

Bu tanımlardan özgürlük kavramının en yalın anlamıyla, "bireyin başkalarının etkisine maruz kalmadan, kendi inisiyatifi doğrultusunda yaşamına yön verebilmesi ve sahip olduğu hakları kullanabilmesi" anlamına geldiği söylenebilir. Kişi kendi özgürlük alanı içerisinde serbesttir, ancak bir kişinin özgürlük alanı diğer bir kişinin özgürlük alanının başladığı yerde bitmektedir (Beydoğan, 2003: 73, akt. Duran, 2006: 60).

Konunun bütünselliği açısından, özgürlük kavramının "negatif özgürlük" ve "pozitif özgürlük" olmak üzere iki farklı kategoride ele alındığını da belirtmek de yarar vardır (Karagöz, 2002: 285). Pozitif ve negatif özgürlük ayrımı sistematik olarak İngiliz filozofu T. H. Gren tarafından gerçekleştirilmiştir.

rilmiştir (akt. Kurt, 2006: 201). Negatif özgürlüğün temelinde “dışsal herhangi bir müdahalenin yokluğu” yatmaktadır (Şahin, 2008: 114). Başka bir ifadeyle; negatif özgürlük bireylerin iradeleri ölçüsünde davranışa yönelmeleri ve yapmak istediklerini gerçekleştirmeleri olarak tanımlanmaktadır. Negatif özgürlüğün reddi pozitif özgürlük kavramını yaratmıştır. Pozitif özgürlük kavramı özgürlüğe kolektif bir kimlik kazandırmak ve negatif özgürlüğün bireyci niteliğine alternatif olarak yaratılmıştır (Kurt, 2006: 201). Genel olarak pozitif özgürlük, kişinin özgürlüğünü sınırlayan, açgözlülük, şehvet ya da cehalet gibi içsel engellerden kurtulması, özgür olması anlamına gelmektedir. Pozitif özgürlük anlayışında, kişinin bir takım rasyonel olmayan tutku, arzu ve inançları özgürlüğün gerçekleşmesini engellemektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, 2008: 82-114).

2. Düşünce Kavramı

Düşünce, düşünmek fiilinden türetilen bir kavram olup düşünme işi, düşünme melekesi (yetisi) anlamına gelmektedir (Gökçen, 2001: 217). Kucuradi, “düşünme insanın bilme yetisinin karmaşık bir etkinliğine, düşünce ise, bu etkinliğin ürünlerine yani dile getirilen önermelere ya da ifadelere” verilen ad olduğunu söylemektedir (1998: 24). Bu bağlamda düşünmenin zihinsel bir süreç, insan beyninin bir fonksiyonu, düşüncenin ise onun bir ürünü olduğu görüşü yaygındır (İnam, 1998: 37).

Bu görüşü Ridder’in düşüncelerinin de açıkça desteklediği görülmektedir. Şöyle ki düşünce, “rasyonel düşün işlemlerinin ürünü, insanın kendi zihinsel faaliyetleri yoluyla bir biçimde rasyonel olarak somutlaştırılabilir ve ifade edilebilir kılınmış kanaat ve sanatsal bilinç özü, sonuçta sesli, idrak edilebilir-duyulabilir düşünme ya da sanatsal yaratmanın kendisi, her halükarda bunları dışı vuran insanın kendi zihinsel başarı ve eseridir” (akt. Can, 2001: 92).

Düşünceyi, bir şey olarak görme-kabul etme, yargılama unsurlarıyla biçimlenmiş olarak algılamak gerekmektedir. Başka bir ifadeyle düşünce, bireyin olaylar, ilişkiler veya kişilere ilişkin olarak oluşturduğu öznel görüştür (Can, 2001: 92).

Düşünce, sosyal etkileşimin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Düşünce kendiliğinden oluşan bir şey değildir. Özellikle kişinin içinde bulunduğu sosyal bağlam düşüncenin oluşumunu ve gelişimini etkileyen ana unsur ola-

rak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki toplumsal ve siyasal yapılar, iktisadi koşullar ve kültürel miraslar, düşünsel yaşamı belirlemekte ve oluşturmaktadır. İnsan, manevi alanı ile sınırlı olmadığından, düşüncesi davranışlarını biçimlendirir ve onu çeşitli işlemlerle dışa vurur (Kaboğlu, 1998: 1507).

3. Düşünce Özgürlüğünün Anlamı ve Önemi

Düşünce özgürlüğü kavramına ilişkin literatür incelendiğinde, diğer kavramlarda da söz konusu olduğu gibi bu kavram üzerinde de tam olarak herkesin görüş birliği ettiği bir tanımın bulunmadığı görülmektedir. Bu durumun düşünce özgürlüğünün belirli kalıplar içerisine sokulamamasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu konudaki görüş ayrılıkları, genellikle düşünce özgürlüğünün kapsamı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yine de düşünce özgürlüğü konusunda birbirine yakın birçok tanım yapıldığı söylenebilir.

Türkiye’de de olguyu ifade etme, daha açıkçası kavramlaştırma konusunda bir fikir birliği bulunmadığı gözlemlenmektedir. Bazı yazarlar “düşünce özgürlüğü” (Tanör, 1969: 13; Kuçuradi, 1998: 17-26; Gökçen, 2001: 219; Alacakaptan, 2000: 7) terimini, bazı yazarlar ise “ifade hürriyeti” (Güran, 1969: 4; Sunay, 2001: 5; Gemalmaz, 1999: 290) terimini kullanmayı tercih etmektedirler. Bunun dışında “düşün özgürlüğü” kavramının da yer yer kullanıldığı görülmektedir (bkz. Selçuk, 1997: 234). Kısaca söylemek gerekirse, ülkemizde bu olguyu kavramlaştırma konusunda henüz bir birlik-telik sağlanmış değildir.

Düşünce özgürlüğü kavramının içeriksel açıdan ne anlama geldiği ile ilgili bir fikir elde edebilmek amacıyla aşağıda literatürde mevcut olan ve genelde kullanılan tanımlardan bazıları verilmeye çalışılmaktadır.

Ana Britannica’da düşünce özgürlüğü, “Kişinin serbestçe düşünce edinebilme, edindiği düşünce ve kanaatlerden dolayı kınanmama, bunları açıklama ve yayma hakkının dokunulmazlığı” biçiminde tanımlanmaktadır (Ana Britannica, 1984: 577).

Teziç kavramı, “insanın karşılaştığı bütün sorunlara vermek istediği yanıtları kendi kendine seçebilmesi ya da şahsen hazırlayabilmesi, bireysel ve sosyal davranışlarını da bu yanıtlara uydurabilmesi olanağı” şeklinde tanımlamaktadır (1990: 33).

Dönmezer düşünce özgürlüğünü, “düşünce ve kanaat özgürlüğü” olarak nitelendirmekte ve bununla da düşünce ve kanaatlerin çeşitli vasıtalarla yayma özgürlüğünü kastetmektedir (1976: 430).

Ökçesiz’e göre düşünce özgürlüğü, “özellikle düşüncelerimizi açıklama özgürlüğüdür. İfade edemediğimiz konularda susmamız gerekiyorsa, bu susma durumunda dahi varsaydığımız düşünce özgürlüğü ile başkalarının kafamızın içerisine girip düşüncelerimizi tutsak edebilmesinin olanaksızlığını” kastetmektedir (1998: 23).

Bireyin, düşünce ve kanaatini serbestçe açıklayabilmesinin yanında, bunları açıklamaya zorlanamaması ve suçlanamaması düşünce özgürlüğünün negatif yönünü oluşturmaktadır (Aliefendioğlu, 1998: 804).

Düşünce özgürlüğü kavramıyla; “düşüncenin oluşumuna imkan veren haber alma ve öğrenme özgürlüğü, bu özgürlüğün sağlandığı ortamda oluşan düşünce ve kanaatlerden kınanmamayı ifade eden kanaat özgürlüğü ve bu suretle sahip olunan düşüncenin açıklanması, yayılması özgürlüğü” kastedilmektedir (Erdem, 1998: 10; Sunay, 2001: 49; Gökçen, 2001: 219; Tanör, 1969: 23).

Yukarıda verdiğimiz tanım örnekleri düşünce özgürlüğü kavramını açıklama ya da tanımlama sürecinde rahatça bilgiye ulaşabilme, fikir ve kanaatlerini herhangi bir cezai müeyyideye uğramadan açıklayabilme ya da susma özgürlüğü kavramlarına yer vermektedir. Tüm bu hususları kapsayan bir tanım Tanör tarafından ortaya konmuştur. Tanör düşünce özgürlüğünü, “bireyin serbestçe bilgiye ulaşabilmesi, edindiği fikir ve kanaatlerinden dolayı kaygı duymaması ve bunların serbestçe dışa vurabilme imkânı olarak” (Tanör, 1969: 15) tanımlamaktadır. Tanör’ün bu tanımı çalışmamızın bundan sonraki kısımlarında aynen benimsenmiştir.

Tanör’ün tanımına göre, düşünce özgürlüğünün ilk boyutunu bir fikrin oluşabilmesi için gerekli özgürlüklerin var olması koşulu oluşturmaktadır. Bunlar bilgi ve fikirleri inceleme, araştırma, elde etme, serbestçe öğrenme ve haberleşme özgürlükleridir. İkinci boyut, kanaat özgürlüğü olup, kişiye kanaatlerinden dolayı kaygı duymaması ve fikir ve inançlarını açıklamaya zorlanmaması güvencesini sağlamaktadır. Bu sebeple kanaat özgürlüğüne konuşmama veya konuşmaktan kaçınma özgürlüğü de denilmektedir. Üçüncü boyut ise, fikirlerin açıklanması ve yayılması özgürlüğüdür. Çünkü bireyin açıklayamadığı ve savunamadığı fikirlerin korunma altına alınmasının tek başına düşünce özgürlüğünün kanıtı saymak mümkün bulunmamaktadır (Sunay, 2001: 8).

Düşünce özgürlüğü ile düşünceyi açıklama özgürlüğü arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır (Burry, 1978: 2). Anayasalarda ve uluslararası insan hakları sözleşmelerinde düşünce özgürlüğü ve düşünceyi açıklama özgürlüğü olarak iki ayrı madde düzenlenmiş olsa bile bunlar, kanaat özgürlüğünden açıklama özgürlüğüne uzanan geniş bir süreç şeklinde ele alındıkları zaman “düşünce özgürlüğünü” tam olarak anlamak mümkün olabilir (Sunay, 2001: 7; Gökçen, 2001: 218-219).

Düşünce özgürlüğü, içinde yer aldığı hak ve özgürlük kategorisi bakımından, kişisel ve siyasal haklar kapsamında ele alınmaktadır. Bu anlamda, bireyin maddi ve manevi varlığının güvencesi olduğu için kişisel, siyasi hayata katılma imkanı verdiği için siyasal haklar kategorisindedir (Yaman, 2001: 6-7; Sunay, 2001: 9).

Düşünce özgürlüğü, diğer hak ve özgürlüklerin önemli bir kısmı için besleyici bir işlev görür. Bu nedenle düşünce özgürlüğü eksen özelliğe sahiptir (Kaboğlu, 1998: 1508). Değişik özgürlük türlerinden hareket edilerek sonunda düşünce özgürlüğüne ulaşılabileceği gibi, düşünce özgürlüğünden hareket edilerek diğer özgürlüklerin varlık veya yokluğu tespit edilebilir (Yayla, 2002).

Düşünebilen bir varlık olması nedeniyle diğer canlılardan ayrılan birey, benliğinin gelişiminde bir yandan maddi imkânların sağlanması ile bedensel varlığının korunmasına, diğer yandan da özgürlükler aracılığıyla ruhi yönünün geliştirilmesine ve zenginleştirilmesine ihtiyaç duyar. Denilebilir ki insanoğlu bütün davranışlarına kendi iç âleminde doğan ve gelişen düşüncelere göre yön vermektedir (Danışman, 1982: 1). Bu bağlamda düşünce özgürlüğü bireyin kendini gerçekleştirmesine ve bireysel gelişmeye hizmet etmektedir. Düşünce özgürlüğü toplumda daha iyi ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasına ortam hazırlayarak bunlar arasında seçim yapma imkanı sağlar (Duran, 2006: 58). Yeni düşünce ve taleplerin dile getirilmesine imkan verilmesi, mevcut sistemin kusurlarını ortaya çıkarmakta, yanlış uygulamaların ortadan kaldırılmasını sağlayarak toplumsal gelişmeye katkıda bulunmaktadır (Bıçak, 2002: 45).

Herhangi bir düşüncenin veya kanaatin doğruluğundan kesinlikle emin olunamaz. Zira her düşünce ya da kanaat nihayet belirli bir seçici algılamının sonucudur. Dolayısıyla her düşünce ya da kanaat, doğru olabileceği gibi hatalı, ya da daha doğrusu eksik olabilir. Bu ise ancak düşüncelerin ya da kanaatlerin açıklanması durumunda ortaya çıkabilir. Bu nedenle karşıt fikrin yasaklanması, hatalı düşüncenin desteklenmesi ve doğru düşüncenin bastı-

rılması riskine yol açabilir. Bu risk, uygulamada daha da büyür, çünkü çoğu kanaatler, ne bütünüyle doğru ne de bütünüyle yanlış olup, bunun yerine hem doğruyu hem de yanlış içerir. Ancak yanlış olduğunu düşündüğümüz görüşün ifade edilmesine izin vermek suretiyle, o görüşün gerçek olabilme ihtimalini hesaba katmış oluruz. Karşıt görüşlerin ifade edilmesine izin vermek, sunulan görüşün yanlış olması durumunda, o görüşü reddetme fırsatını kendimize tanımanın biricik yoludur (Schauer, 2002: 32).

Düşünce özgürlüğü demokrasi içinde vazgeçilmez unsurların başında gelmektedir. Düşünce özgürlüğü demokrasinin omurgasıdır. Tüm diğer hak ve özgürlüklerin köküdür (Hacaloğlu, 1998: 776). Sadurski'ye göre düşünce özgürlüğü demokrasinin, kendi kendini yönetmenin ve daha bir çok şeyin işleyişi için zorunludur (2002: 33). Aynı zamanda demokratik toplumun gelişmesinin temel koşullarından birisidir (Girit, 1998: 865). Fikirlerin, kanaat ve görüşlerin serbestçe açıklandığı ve tartışıldığı toplumda, bireyler kendi fikirlerinin ve düşüncelerinin ne ölçüde doğru ya da eksik olduğunu görebilme imkânları vardır ve ancak bu şekilde toplumun bireyleri ortak paydalar ve ortak doğrular etrafında birleşerek demokratik bir toplumu oluşturabilirler (Birtek, 2007: 612).

Demokrasinin en önemli ilkesi çoğulculuk olduğuna göre gerçek demokrasi ancak düşünce özgürlüğünün hâkim olduğu bir toplumda ya da ortamda gerçekleşebilir (Duran, 2006: 58). Demokrasinin temel göstergeleri olarak kabul edilen çoğulculuk, eleştiri, hoşgörü, gibi parametreler ancak var olan düşünce özgürlüğü temelinde kurulabilir (Kaboğlu, 1998: 1507).

4. Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Düşünce Özgürlüğü

Bu bölümde Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'de düşünce özgürlüğü, Katılım Ortaklığı Belgesi ve Ulusal Programa bağlı olarak 2001 yılında bazı hususları yeniden gözden geçirilerek değiştirilen 1982 Anayasası temelinde irdelenmeye çalışılmaktadır.

4.1. Katılım Ortaklığı Belgesi ve Düşünce Özgürlüğü

Türkiye, 10-11 Aralık 1999 tarihlerinde Helsinki'de yapılan zirvede oybirliği ile Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak ilan edilmiştir. Ayrıca bu zirve-

de Avrupa Birliği tarafından “Katılım Ortaklığı Belgesi” ve buna koşut olarak da Türkiye tarafından “Ulusal Program” hazırlanması kararlaştırılmıştır.

Helsinki Zirvesi sonunda alınan kararlar birlikte Avrupa Birliği 8 Kasım 2000 tarihinde Katılım Ortaklığı Belgesini hazırlamıştır¹. Katılım Ortaklığı Belgesinde Türkiye’nin yapması gereken siyasal ve ekonomik reformlarla diğer uyum etkinlikleri konusundaki çalışmaların yanında ayrıca Türkiye’nin Avrupa Birliği standartlarını ve hukuk mevzuatını kabul edip üstlenmeye yönelik neleri yapması gerektiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, siyasal, ekonomik ve hukuksal alanda çeşitli öncelikler vurgulanmaktadır (Canbolat, 2002: 285). “Yol Haritası” olarak bilinen Katılım Ortaklığı Belgesi, kısaca Avrupa Birliği’nin Türkiye’den isteklerini ortaya koyan bir belgedir. Bu belge özellikle Helsinki Kararlarının yorumlanmasında hayati bir öneme sahiptir (Çalış, 2001: 343).

Katılım Ortaklığı Belgesi düşünce özgürlüğü açısından incelendiğinde, düşünce özgürlüğünün “siyasi kriterler” bölümünde yer almaktadır. Düşünce Özgürlüğü ile ilgili olarak;

- Kısa vadede,

“Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 10. maddesi ile uyumlu olarak düşünce özgürlüğü ile ilgili hukuki ve anayasal garantilerin güçlendirilmesi. Şiddet yanlısı olmayan görüşleri dile getirmekten hüküm giymiş kişilerin durumuna eğilinmesi”.

- Orta vadede,

“Tüm bireylerin, herhangi bir ayırım yapılmaksızın ve dil, ırk, renk, cinsiyet siyasi görüş felsefi inançlarına bakılmaksızın tüm insan hakları ve temel özgürlüklerinden tam olarak yararlandırılmasının temini. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünden yararlanma koşullarının daha da geliştirilmesi” istenmiştir.

Kısaca Katılım Ortaklığı Belgesi Türkiye’nin yerine getirmesi gereken reformları içeren bir belgedir. Düşünce özgürlüğü açısından da “kısa ve orta vadede” Türkiye’nin iç hukukunda yapması gereken iyileştirmeler için bir yol haritasıdır.

¹ Türkiye’nin Katılım Ortaklığı Belgesi 08 Mart 2001’de Avrupa Birliği tarafından resmen kabul edilmiştir.

4.2. Ulusal Program² ve Düşünce Özgürlüğü

Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesinin ilanından sonra Avrupa Birliğine üye olabilmek için yerine getirmesi gereken koşulları içeren Ulusal Programı hazırlama çalışmalarına başlamıştır.

Avrupa Birliği Genel Sekreterliği tarafından Mart 2001’de Ulusal Program hazırlanmış, 19 Mart 2001 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulunda görüşülerek karar haline getirilmiş ve 24 Mart’ta Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

Ulusal program, Avrupa Birliği müktesebatına ilişkin siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal konularda yapılacak yasal düzenlemeleri ve bunların hangi kapsamda ve hangi süre içinde gerçekleştirileceğini ortaya koymaktadır (Canbolat, 2002: 285).

Katılım Ortaklığı Belgesinde düşünce özgürlüğüne ilişkin olarak Avrupa Birliği’nin Siyasi Kriterler başlığında “kısa vadede ve orta vadede” Türkiye’den beklediği düzenlemeler yer almıştır. Siyasi kriterler, Türkiye’nin Avrupa Birliğine adaylık sürecinde müzakerelere başlayabilmesinin önkoşulu olmasından öte Türkiye’nin demokratikleşme ve hukuk devleti anlayışının yerleşmesi içinde çok önemlidir.

Ulusal programda siyasal kriterlerle “Türk Hükümetinin, siyasal, idari ve yargı reformlarına ilişkin çalışmalarını 2001 yılında hızlandıracağını ve önerilerini mümkün olan en kısa zamanda TBMM’ye sunacağını belirtmiştir. Bu bağlamda amaç özgürlükçü, katılımcı, güvenceli, devlet organları arasında görev ve yetkileri dengeleyen, hukuk devleti ilkesini üstün kılan anayasa ve yasal hükümlerinin Türkiye’nin uluslararası taahhütleri ile Avrupa Birliği standartları temelinde daha da geliştirileceği; demokrasi ve insan hakları alanındaki reform sürecinde öncelikle anayasanın gözden geçirileceği” olarak belirlenmiştir. Anayasa değişiklikleri yasal düzenlemelerinde çerçevesini oluşturacaktır.

Düşünce özgürlüğüne ilişkin yapılacak olan düzenlemeler Ulusal Programın siyasal kriterler bölümünü ilgilendirmektedir. 2.1. Siyasi Kriterler başlığı altında 2.1.1. Düşünce ve İfade Özgürlüğü bölümünde düşünce özgürlüğüyle ilgili yapılacak düzenlemeler sıralanmıştır. Bu konuda düşünce özgürlüğünün Avrupa Birliği müktesebatı ile Avrupa Birliği üyesi ülkelerin uygu-

² Çalışmada Ulusal Program olarak, 24 Mart 2001 tarihli 24352 (mükerrer) sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan “Ulusal Program” kastedilmektedir.

lamaları ışığında geliştirilmesine önem ve öncelik verileceği; anayasa ve diğer mevzuattaki ilgili hükümlerin, Avrupa İnsan Hakları sözleşmesinin 10. maddesi çerçevesindeki toprak bütünlüğü ve ulusal güvenliğin korunmasını öngören ölçütler ile “laik ve demokratik cumhuriyeti”, “üniter devlet yapısını ve milli birliği” koruma kriterleri temelinde gözden geçirilmesi öngörülmektedir.

Bu anlayış içinde düşünce özgürlüğünün daha da geliştirilmesine yönelik Anayasal ve yasal güvencelerin güçlendirilmesi amaçlanmaktadır (<http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=195&l=1>).

Bu bağlamda, Ulusal Program değerlendirildiğinde düşünce özgürlüğü ile ilgili bazı Anayasal ve yasal düzenlemelerin yapılması yönünde bir irade belirtilmiştir. Ulusal programda Türkiye;

Kısa vadede,

- Anayasa'nın temel hak ve hürriyetlerle ilgili bölümlerinin, başta düşünceyi açıklama ve yayma, bilim ve sanat ile basın özgürlükleriyle ilgili hükümler olmak üzere gözden geçirilmesi,
- Türk Ceza Kanunu'nun 312. maddesinin, koruduğu değerler zedelenmeden gözden geçirilmesi,
- Aynı anlayışla Terörle Mücadele Kanunu'nun 7. ve 8. maddelerinin gözden geçirilmesi,
- RTÜK Kanunu'nun gözden geçirilmesi,
- Basın suçlarının kapsamı ve öngörülen cezalarla ilgili olarak Basın Kanunu'nun gözden geçirilmesi planlanmaktadır.

Orta vadede ise,

- Siyasi Partiler Kanunu'nun,
- Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu ve Tüzüğü ile Jandarma Teşkilât, Görev ve Yetkileri Kanunu ve Yönetmeliği, Sahil Güvenlik Komutanlığı Kanunu ve Tüzüğü'nün,
- 3257 sayılı Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu ile ilgili diğer mevzuatın gözden geçirilmesi,
- Yeni Türk Ceza Kanunu'nun yasalaşması,
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları uyarınca ödenen tazminatların kusurlu kamu görevlilerinden tahsili için çalışmalar yapılması hedeflenmektedir.

Ulusal Programda önce sınırlayıcı hükümler sıralanmış, sonra bu hükümlerin elverdiği ölçüde düşünce özgürlüğünün tanınacağı belirtilmiştir. Bunun yanında yasal bağlamda sadece gözden geçirilmeden söz edilmekte, ne tür somut adımların atılacağına ilişkin hususlar bahsedilmemiştir (Can, 2002: 527).

4.3. Düşünce Özgürlüğünün 1982 Anayasasında Konumu ve Düzenlenmesi

Türkiye tarafından ulusal program ilan edildikten sonra bir takım uyum yasaları çıkarılmıştır. Düşünce özgürlüğü bağlamında 17 Ekim 2001'de 4709 Sayılı Kanunla yapılan değişiklikle birlikte 1982 Anayasasında düşünce özgürlüğünü düzenleyen maddelerinde değişiklikler yapılmıştır.

1982 Anayasasında düşünce özgürlüğü birçok uluslararası belgede olduğu gibi temel hak ve özgürlükler kapsamında kabul edilmiş ve güvence altına alınmıştır. Düşünce özgürlüğü 1982 Anayasasında 25. ve 26. madde de düzenlenmiştir. Yine 1982 Anayasasının 90. maddesinin son fıkrası gereği³ iç hukukumuzun bir parçası sayılan “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”nin 9. maddesi ve 10. maddesinde de düşünce özgürlüğü düzenlenmiştir⁴.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. maddesinde “herkes düşünme, vicdan ve din hürriyetine sahiptir” diyerek bu hakları tanımıştır. 10. maddesi ise, “Herkes ifade ve açıklama hakkına sahiptir. Bu hak kanaat özgürlüğünü, kamu otoritelerinin müdahalesi ve ülke sınırları söz konusu olmaksızın haber veya fikir almak veya vermek serbestisini içerir. Bu madde devletin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini izin rejimine bağlı tutulmalarına engel değildir” (http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/aihs_01.html).

1982 Anayasası da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi düşünce özgürlüğünü iki ayrı maddede düzenlenmiştir. Din ve vicdan hürriyeti ayrı bir madde olarak Anayasanın 24. maddesinde⁵ düzenlenmiş ve 25. madde sadece düşünce ve kanaat hürriyetini düzenlenmiştir.

³ Anayasanın 90. Maddesinin Son Fıkrası şöyledir: “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası anlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile anayasa mahkemesine başvurulamaz.”

⁴ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 4 Kasım 1950 yılında Roma’da imzalanmış ve 3 Eylül 1953’de yürürlüğe girmiştir. Türkiye 10 Mayıs 1954 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini imzalamış ve yürürlüğe sokmuştur. (Üzeltürk, 1998: 1316)

⁵ Anayasa 24/1 “Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.”

1982 Anayasasının “Düşünce ve Kanaat Hürriyeti” başlıklı 25. maddesinde “düşünce ve kanaat özgürlüğü” düzenlenmiştir: “Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.” (Madde 25)

“Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti” başlıklı 26. madde “düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü” düzenlemiştir⁶. “Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmi makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir⁷.

17 Ekim 2001’de 4709 Sayılı Kanunla yapılan değişiklik sonucu 26. maddenin 2. ve 3. fıkraları değiştirilmiştir. Yeni şekliyle 26. maddenin 2. ve 3. fıkrası şöyledir: “Bu hürriyetlerin kullanılması, milli güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, cumhuriyetin temel nitelikleri ve devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçların cezalandırılması, devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir. Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir.”

Anayasa Komisyonu Raporuna göre Anayasada yapılan 2001 değişikliği büyük oranda Avrupa Birliğine giriş ve Ulusal Programda yapılan taah-

⁶ 17 Ekim 2001’de 4709 Sayılı Kanunla yapılan değişiklikten önceki 26. maddenin 2. ve 3. fıkraları şöyledir. “Bu hürriyetlerin kullanılması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir.

Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz. Bu yasağa aykırı yazılı veya basılı kağıtlar, plaklar, ses ve görüntü bantları ile diğer anlatım araç ve gereçleri usulüne göre verilmiş hakim kararı üzerine veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan merciin emriyle toplattırılır. Toplatma kararını veren merci bu kararını, yirmi dört saat içinde yetkili hakime bildirir. Hakim bu uygulamayı üç gün içinde karara bağlar.

Haber ve düşünceleri yayma araçlarının kullanılmasına ilişkin düzenleyici hükümler, bunların yayımını engellenmemek kaydıyla, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin sınırlanması sayılmaz.” (Madde 26)

⁷ 26. maddenin 1. fıkrasında bir değişiklik olmamıştır.

hütlerin gerçekleştirilmesi çabalarının bir parçasıdır (Aliefendioğlu, <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/anyarg19/aliefendioglu.pdf>). Kısacası, Türkiye Ulusal Programda taahhüt ettiği düzenlemeleri gerçekleştirmek için 4709 Sayılı Kanunla Anayasada bazı değişiklikler yapmıştır.

Anayasa değişikliği değerlendirildiğinde yapılan değişikliğin Ulusal Programa uyduğu ancak Katılım Ortaklığı Belgesine uymadığı belirtilmektedir. Yapılan değişikliğin çok somut gelişmeler sağlamadığı, Ulusal Programda ve Katılım Ortaklığı Belgesinde hedeflenen amaçlar bakımından yetersiz olduğu görülmektedir (Can, 2002: 527).

Yapılan değişikliklerle Ulusal Programın gereklerine kısmen uyum sağlanmış olsa bile, Ulusal Programın Katılım Ortaklığı Belgesindeki beklentilerden uzak olmasından dolayı düşünce özgürlüğü konusunda önemli bir iyileştirme olmadığı belirtilebilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki temel hak ve özgürlükler açısından ve dolayısıyla düşünce özgürlüğü açısından ilk adımın atılması olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Tartışmanın da açıkça ortaya koyduğu gibi, düşünce özgürlüğü üzerinde tam olarak uzlaşılmış bir tanım bulunmamaktadır. Kavram nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bir toplumun aydınlanma yolunda gelişmesi için düşünce özgürlüğünün gerekli olduğudur. Bu açıdan önemli olan, düşünce özgürlüğünü tanımlarken sınırlayıcı olmaktan ziyade olabildiğince özgürlükçü olunmasıdır. Ancak bu sayede düşünce özgürlüğü tam manasıyla oluşturulabilir ve toplum yararına önemli katkılar sağlanabilir.

Düşünce özgürlüğü birçok özgürlük açısından da besleyici bir işleve sahiptir ve adeta kavşak bir özgürlük konumundadır. Bireyin kendini geliştirebilmesi düşünce özgürlüğüne bağlıdır. Düşünce özgürlüğü sadece önemli-önemsiz, zararlı-zararsız fikirler için değil, aynı zamanda toplum için aykırı, şaşırtıcı, kural dışı, eleştirici fikirler içinde gereklidir. Bu demokrasinin çoğunluk, hoşgörü ve açık fikirlilik anlayışının bir gereğidir.

1982 Anayasasında düşünce özgürlüğü iki ayrı maddede kanaat (düşünce) özgürlüğü ve düşünceyi açıklama özgürlüğü olarak yer almıştır.

Avrupa Birliği'ne üye olma sürecinde ulusal hukukumuzun Avrupa Birliği hukukuna uyumlaştırılması, Kopenhag Kriterleri ve Katılım Ortaklığı Belgesinin gereklerini yerine getirmek amacıyla hazırlanan Ulusal Progra-

mın gereklerini yerine getirmek için 2001 yılında Anayasanın bazı maddeleri –düşünce özgürlüğünü de etkileyen maddeler- değiştirilmiştir.

Yapılan değişikliklerle Ulusal Programa uyum sağlanmış olsa bile, Ulusal Programın Katılım Ortaklığı Belgesindeki beklentileri henüz tam olarak karşılayabilmiş olduğu söylenemez. Kuşkusuz yapılan değişiklikler özgürlükleri genişletme açısından olumludur. Ancak şu noktanın da altının çizilmesi gerekir ki bu alanda yapılan ve yapılacak olan çalışmalar, Avrupa Birliği'nin beklentisi ve isteği olarak görüldüğü müddetçe ulaşılmak istenen hedefe varmak güçleşecektir. Bu nedenle düzenlemelerde tek amacın Avrupa Birliğine giriş olduğu düşünülmemeli, aksine Türkiye'nin demokratikleşmesi açısından son derece olumlu bir adım olacağı gözden kaçırılmamalıdır.

Kaynakça

- Alacakaptan, Uğur (2000), “Fikir ve Düşünce Özgürlüğü ve Tehlike Suçları Çağdaş Batı Hukukunda Bu Konudaki Uygulamalar Türk Uygulaması ve Değerlendirilmesi”, *Hukuk Kurultayı 2000*, Cilt. 2, Ankara Barosu Yayını, Ankara
- Aliefendioğlu, Yılmaz (1998), “Bir Temel İnsan Hakkı: Düşünce Özgürlüğü”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 22, Yıl.4, ss. 804-813
- Aliefendioğlu, Yılmaz “2001 Yılı Anayasal Değişikliklerinin Temel Hak ve Özgürlükleri Sınırlanmasında Getirdiği Yeni Boyut”, *Anayasa Yargısı 19*, <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/anyarg19/aliefendioğlu.pdf>. (Erişim Tarihi: 15.01.2009)
- Ana Britannica (1984), Cilt.7
- Beydoğan, Ayhan T. (2003), *Türk Hukukunda Siyasi İfade Hürriyeti*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara
- Bıçak, Vahit (2001), *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü*, Liberal Düşünce Topluluğu, 1. Basım, Ankara
- Birtek, Fatih (2007), “İfade Özgürlüğü ve Türk Ceza Kanunu'nun 301. Maddesinin Bu Kavram Işığında Değerlendirilmesi”, *İstanbul Barosu Dergisi*, Cilt 81, Sayı 2, ss. 611-629
- Burry, John (1978), *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*, Çev. Durul Bartu, İstanbul
- Can, Osman (2001) “Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü: Anayasal Sınırlar Açısından Neler Değiştirdi?”, *Liberal Düşünce*, Yıl. 6, Sayı. 24, Güz, ss. 89-116
- Can, Osman (2002), “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı*, Anayasa Mahkemesinin 40. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler, Anayasa Mahkemesi Yayınları 49, Antalya, ss. 503-532
- Canbolat, İbrahim S. (2002), *Avrupa Birliği: Uluslararası Bir Sistemin Tarihsel, Kurumsal, Jeopolitik Analizi ve Genişleme Sürecinde Türkiye İle İlişkiler*, Alfa Yayınları: 1226, Dizi No: 50, 3. Baskı, Bursa

- Çalış, Şaban (2001), *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri: Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim*, Nobel Yayınevi, Yayın No: 320, 1. Basım, Ankara
- Danışman, Ahmet (1982), *Basın Özgürlüğünün Sağlanması Önlemleri (Devletin Basın Karşısındaki Aktif Tutumu)*, Ankara
- Dönmezer, Sulhi (1976), *Basın ve Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul
- Duran, Hasan (2006), “İfade Özgürlüğü ve Türkiye”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, ss. 57-81
- Erdem, Fazıl H. (1998), “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl. 54, Sayı. 1
- Erdoğan, Mustafa (2001), *Dersimiz Özgürlük*, Pınar Yayınları, 1. Basım, İstanbul
- Erdoğan, Mustafa, “Türkiye’nin İnsan Hakları Konsepti Var mı?”, *Açık Toplum e dergi*, <http://www.liberal-dt.org.tr/at/merdogan/at-me8.htm> (Erişim Tarihi: 23.09.2002)
- Fedayi, Cemal (1998), “Özgürlük ve Hukuk”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 22, Yıl. 4, ss. 707-711
- Gemalmaz, Mehmet S. (1999), *İnsan Hakları Açısından İfade Özgürlüğü*, Prof. Dr. Sahir Erman’a Armağan, İstanbul
- Girit, Hasan (1998), “Düşünce ve Anlatım Özgürlüğünün Ulusalüstü Ölçütleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 22, Yıl. 4, ss. 860-870
- Gökçen, Ahmet (2001), *Halkı Kin ve Düşmanlığa Açıkça Tahrik Cürmü (TCK m. 312/2)*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara
- Güran, Sait (1969), *İfade Hürriyeti Üzerinde İdarenin Yetkileri*, İstanbul
- Hacaloğlu, Algan (1998), “Düşünce ve Düşünceyi İfade Özgürlüğü Demokrasinin Omurgasıdır...””, *Yeni Türkiye*, Sayı. 22, Yıl. 4, ss. 776-779
- <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=195&l=1> (Erişim Tarihi: 15.01.2009)
- http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/aihs_01.html (Erişim Tarihi: 20.01.2009)
- İnam, Ahmet (1998) “Düşünce Özgürlüğünden Özgür ve Özgürleştirici Düşünceye...”, *Düşünce Özgürlüğü*, (Haz. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları: 3, Afa Yayıncılık, İstanbul, ss. 37-46
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (1998), “Türkiye’de Düşünce Özgürlüğü”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 22, Yıl. 4, ss. 1502-1535
- Kale, Nesrin (1992), “Potansiyel Özgürlükten Eylemsel Özgürlüğe”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, ss. 753-761
- Kapani, Münici (1981), *Kamu Hürriyetleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 6. Baskı, Ankara
- Karagöz, Yıldız (2002), “Liberal Öğretide Adalet, Hak ve Özgürlük”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 26, ss. 267-295
- Kılıoğlu, İsmail (1998) “İnsan ve Özgürlük Üstüne Bir Deneme”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 22, Yıl. 4, ss. 690-695

- Kuçuradi, İonna (1998) “Düşünce Özgürlüğü: Nedir Acaba?”, *Düşünce Özgürlüğü*, (Haz. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları: 3, Afa Yayıncılık, İstanbul, ss. 17-26
- Kurt, Senem (2006), “Hayek’in Özgürlük ve Adalet Teorisi”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, ss. 199-213
- Ökçesiz, Hayrettin (1998), “Düşünce Özgürlüğü” *İstanbul Barosu Dergisi*, Cilt. 72, Sayı. 1-2-3, ss. 23-26
- Öner, Necati (1990), *İnsan Hürriyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Sadurski, Wojciech (2002), *İfade Özgürlüğü ve Sınırları*, Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1. Baskı.
- Schauer, Frederick (2002), *İfade Özgürlüğü: Felsefi Bir İnceleme*, Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara
- Selçuk, Sami (1997), “Düşün Özgürlüğü”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 17, Yıl. 3, ss. 234-250
- Sunay, Reyhan (2001), *Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muh-tevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara
- Şahin, Kemal (2008), “Farklı Özgürlük Anlayışları Çerçevesinde İfade Özgürlüğünün Temel-lendirilmesi ve Sınırlandırılması”, *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı
- Şenel, Alâeddin (1998), “Simgesel Araçlar, Düşünce Özgürlüğü ve Dinsel İdeoloji”, *Düşünce Özgürlüğü*, (Haz. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınla-rı: 3, Afa Yayıncılık, İstanbul, ss. 47-55
- Tanör, Bülent (1969), *Siyasi Düşünce Özgürlüğü ve 1961 Anayasası*, Öncü Kitapevi, İstanbul
- TDK, (2005), *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara
- Teziç, Erdoğan (1990) “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı* 7, Anayasa Mahkemesinin 28. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler, 18-19 Nisan 1990, Ankara
- Üzeltürk, Sultan T. (1998), “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinin (İHAS) 10. Maddesi, İfade Özgürlüğü”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 22, Yıl. 4, ss. 1316-1324
- Yaman, Seval (2001), “İfade Özgürlüğü Neden Önemlidir?”, *Serbest Çizgi*, Sayı. 16, Güz, ss. 6-7
- Yayla, Atilla (2002), “İfade Hürriyetine Muhtacız!”, *Zaman Gazetesi*, 20. 03. 2002